

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S-D-P-B

Coll. No. 877

Title Sfota Tattva

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 877 Subject : Vedānta.

Title : Sfota Tattva.

Author : Krishna Śeṣa Scribe : —

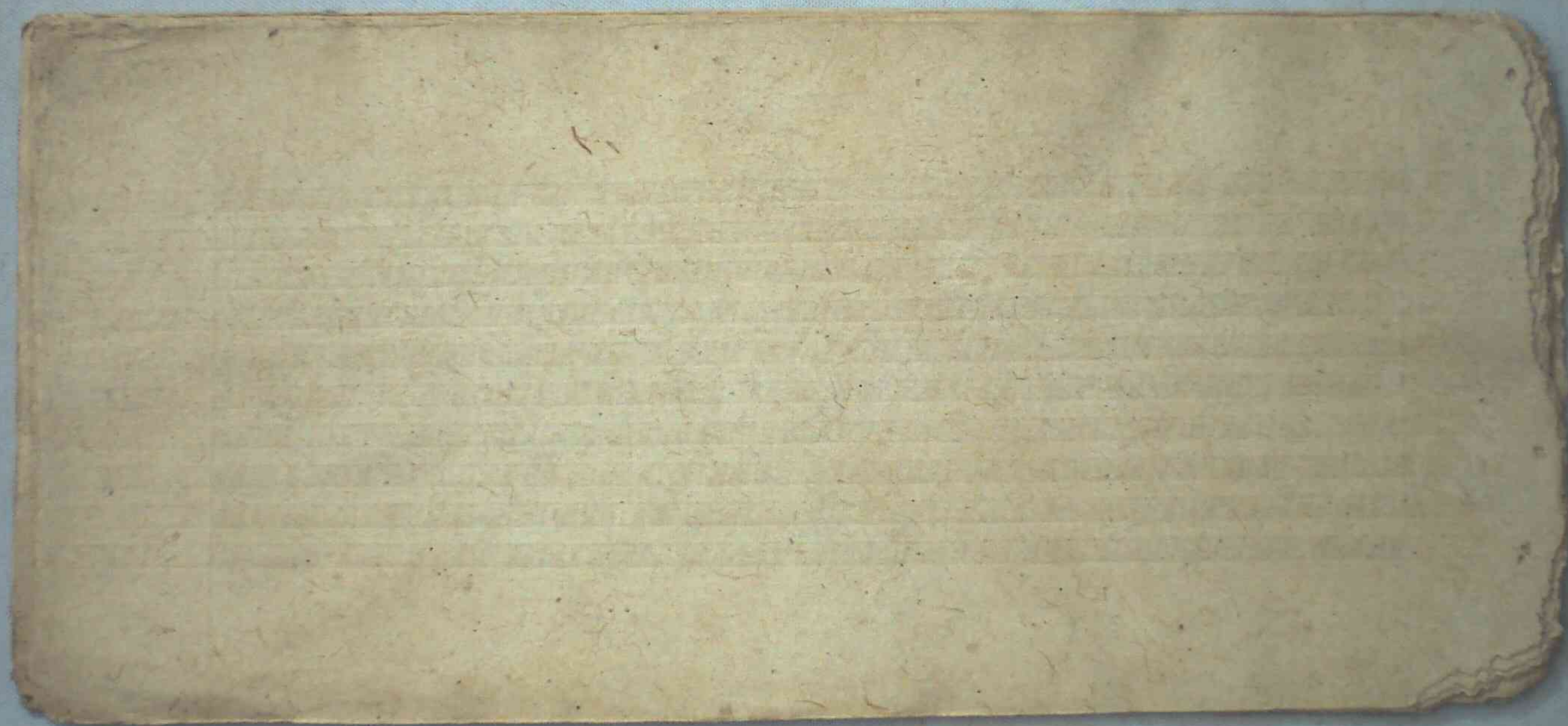
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.9" by 4.4" Extent : 12 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

२

यं ब्रजेदिना नैकस्मिन् ननु चायता मुदा नो नुदा नः सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति विरुद्ध धर्मा आस्ताद्ध
 कोद्देशो वर्णनां । न चोदात्तादथो वर्ण व्यञ्जक धर्मानवर्ण धर्मा इति वा अथ न द्व्यञ्जका वा वक्षेपामश्रावणत्वेन द्व्यञ्जका
 मश्रावणत्वापत्तेरिति । अने गुण्य ग्रहणे पिड्डियाणां गुण्य ग्रहणमस्ति । कथम-यथा भूजला काशयाह के प्रणि रसन
 श्रोत्रैर्गंधरसरासा गृह्ये रा एतेन तात्वादथोपि विरुद्ध धर्मा आस्ताताः । भवेतां वा गुणगुणिनो एकेन्द्रिय ग्राह्यो नथापि
 न दोषः । ध्वनी नामपि शब्दत्वा ह्यवर्णत्वेन ननु नोदात्तादि धर्मप्रतीतेः । अथवा या प्रत्यभिज्ञा सागत्वादि जातिविषयानगा
 दि भक्तिविषयाः । अतएव एवमदोषलभ्याता वक्तुमो दुर्नीयते सोमशर्माधीने विष्णुशर्माधीने इति । सत्यम् । योयं गा
 दि भक्तिभेदमंगी ह्यसंगत्वेत्येकस्य परोपधानभेदक मना प्रयासः सपरांगदि भक्तावेवास्तु किमनर्गदुनागत्वेनांगा ह
 तेना तथा चार्हुः । तेन यश्चाप्यने जाते स्तद्वर्णदिवलप्यते । भक्ति ला नस्तु नारे भइतिगत्वादि धीवृथेति । भक्तिमात्रः उदा
 त्तादिभारः । एवं चावधित प्रत्यभिज्ञा वलादेकत्वे निश्चितेन द्व्यञ्जक धनि विषयोयं चिचित्रः प्रत्ययोनवर्ण विषय इति ।
 किं च वर्ण भेदेदशगकारानुद-चायदिति प्रत्ययः स्यान्नदश हलोगकारमिति । तथा चाहणारीक ज्ञाप्ये भगवान्शंका

२

अः सर्वपदार्थप्रत्ययप्रसङ्गादिसुभवानुसारिणी सावक्त आतिषा चानेकत्वादनुभवकर्मतया । निभक्ति ह्येण साहियं न
 संभवति । तथा तद्व्यञ्जका वा यवो धनयश्च वह चक्षेश्च अवधाननित्यपदे पिनापीषां समुदाय इति । अर्थप्रत्ययानुपपत्त्या
 योयं नित्यो निवयवः स्फोटोद्गी कीयते संन संभवति । अर्थप्रतीतेरन्यथोपपत्तेः । तथा हि स्मरणफलो वीसतद्वा वास्ताव
 पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारस्तेषां कूटोऽवर्णानुभवसहकारी ततएवार्थप्रती-श्रुपपत्तिरित्यत आह । पूर्वानुभवकदा स
 स्मृशार्थधीः । स्वभावस्य विपर्ययात्क-अने-यस्य गोरवात् । योयद्विषयानुभवज-यः सतद्विषयो स्मृतिं प्रसृत इति संस्कार
 कूटोऽस्मिन्नर्थधियमादध्यातदा सर्वोपि जनोयं कं चिदेकमर्थमनुभूय सर्वजानीयादित्यति प्रसङ्गः । तथा च द्वितीयादी
 कायां वाचस्पतिमिश्राः । जावनापरात्तः संस्कारस्य स्वरूपानुभवगोचरस्मृतिजननार-यवसा मश्यादर्शनात्तान
 दिगवानुभवजनितः संस्कारः कथंति स्मृतिं नुरगेदति । एतेन प्रत्येकवर्णानुभवजनित संस्कारकदेन तावद्वर्ण गोचरो का
 समुदायवदन ह्यस्मृतिज-यते सावां सवर्ण संगतार्थधियमाधत्त इति निरस्तमानवक्तु संस्मृतिजननशंको तादृशं
 स्काररूपायां लावदारर्थधीजननशक्ति क-अनमिति वा अथ शक्ता वपिशक्ति क-अनायां व-ह्यादिशक्ता वपिशक्ति क-अ

१२

चार्यः। कर्णमन्त्रयएवहि प्रसुच्चाणं प्रसजिह्वा यनेदिगोशब्द उच्चारितं तिदि प्रतीति नक्षोशब्दविनि। यद्यपि सोयंग काररति
प्रसजिह्वा स्तितयपि उस्त्रोग कारो विनष्टो गकारस्तो गकारो मन्त्रो गकार इत्याद्यनेक प्रतीतिवलेन प्रेदे प्राप्तमाने प्रसजिह्वा
यास्तज्जातीयत्वं विषयो ननु मन्त्रयनेदः। नैवेवंतज्जातीयो यमिति धीः स्यान्ननुसोयमितीवा मन्त्रासैवेयं दयशि स्वातावेवंति
त्रिरीनुपभुजेतदेवैदमोषधमन्त्रैः। पीतं मया पिपीयते इत्यादिपुनज्जातीयप्रतीतिरपि सोयमित्याकारदर्शनात्। तज्जातीयो
यंनसोयमिति मन्त्रयनेदा प्रतीतिश्चानवगत्तादिजानावेव विवदित मन्त्रागकारोयंगकारो यमित्यनुगताकार प्रतीतिवलेन
स्त्रीपुंसादिबहुविशेषानुमानवलेन चतसिद्धेः। अन्यथाजातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गः। नचप्रमाहप्रसजिह्वावलेन
तएवायमुक्ताहदि प्रस्ययइति विनिगमनाविरहोतिवा म्यां उपयप्रतीत्यप्रापण्यकल्पनापेक्षेयैकस्या एवप्रसजिह्वा
याप्रप्रापण्यकल्पनालाघवस्य विनिगमकत्वात्तस्मादुभयमनेस्कोरहृणशब्दपरब्रह्मणो नब्रह्मण्यप्यपकृतिः कर्तुं श
क्यते इति। ननुमाधुसाधुविनाशित्वं। निसाएववर्णइति दर्शनेकथमसहैदसत आह। निसानामपि वर्णानां तत्रत्यजं क
वायुभिः। धनिजिबन्तिरेधानेन वर्णसमुदायधीः। निसानामपि अपिशब्दादिभूनां चावास्तवीसंगतिरिति प्रसङ्गः। नीसर्वे

३२

ति३

धनिग

भाव

गोचरेकस्मृतिजनकत्वं न विरुध्यते। दृष्टं चैतत्। संस्कारचतुष्टयनपेक्षः। स्मरणकारणं चतुष्टयश्चतुर्विधः। आलोचनकार
णं प्रसजिह्वा नेनुसंस्कारसापेक्षाश्चतुष्टयइति। नचैकस्मृत्युपाहृदवर्णनां वाचकत्वेन हीनो न इति सरोरस इति कमस्मरणनि
यमापारक्रमविपरीतक्रमाभ्यां विशेषो न स्यादिति वा मन्त्रायावद्भ्यो यादृशेभ्यश्चार्थः प्रतीयते तावतां तादृशानां चार्थवत्त्वा
धकत्वाद्वा कारणानुदुक्तं। यावन्तोयादृशा ये च यदर्थप्रतिपादनं। वर्णः प्रज्ञातसामर्थ्यात्ते तथैवावबोधका इति। यादृशा इत्य
नेनैकवर्णकाः। क्रमिकाश्च युक्तम। क्रमश्चानुपूर्वी। आनुपूर्वी च पूर्वपूर्ववर्णधंसो वा पूर्वपूर्ववर्णज्ञानानन्तरमुत्तरोत्तरवर्ण
ज्ञानं पूर्वपूर्ववर्णचारणानन्तरमुत्तरोत्तरवर्णचारणं वा। एवं च यथाक्रमानुरोधेन एवपि पीलिकाः यदि बुद्धिमातेरु
न्नितथाक्रमानुरोधेन एववर्णः पदबुद्धिमातेरुत्ति। तथा च यद्यपि स्मरणं लक्षणैक प्रतीतिवर्त्तिनानविशेषस्तथापि यो
गपद्यविपरीतक्रमाभि मन्त्रयपेक्षया क्रमोच्चारितानामप्येव विशेषरसत आह। निसानां च विभूनां च क्रमो नास्ति वा वा
स्तवः। उपलब्धिनिमित्तोऽस्ति तावदेका कृतः क्रमः। वर्णानां निसविभूनां कालतो देशतश्चन वास्तवः क्रमानियामकः।
सत्तामात्रेण तदङ्गो कारेति प्रसङ्ग इति प्रतिपत्त्युपाधिको यमङ्गो कार्यः। सा चेदेका स्मृतिरुपा कृतस्तर्हि नामरत्येकस्मृत्यु

ननवस्थादृषणप्रसङ्गः। किंचयथास्मृतिलक्षणं समवेतं तत्रैव तर्थाथप्रत्ययो नुपपन्निकमित्यासंस्काराख्याशक्तिनांतः क
 ल्हो कल्पते किंचयत्रास्मृतिलक्षणं समवेतं तत्रैव तर्थाथप्रत्ययो नुपपन्निकमित्यासंस्काराख्याशक्तिनांतः क
 नुयुज्यते न पुनरुक्त्यां स्मृतौ जननशक्तौ। न चालयेवास्त्वियमिति वा अभाएकैकवर्णानुपवेन स्वस्वविषयस्मृतिर्जननश
 क्तिश्चापरेतिकस्मृतागौरवप्रसङ्गः। किंचादिहृषितेन तदनिष्टानधूते चिदासचितामङ्गी ऊर्वता नवताप्यागतप्रस्यदीयेपथा
 तिननो विवादः। ननु ये यथास्ववर्णोहिताः संस्कारास्ते संभूय निखिलवर्णविषयकस्मरणं प्रसुवते। तथा चैकैकस्मृति
 समाशेहिणो वर्णः अर्थस्य वाचका इति न गौरवम्। न च स्वभावाविषयः। तथा हि संस्काराणां किंचिजातीयो साधने सजाती
 यापेक्षानास्तीत्युच्यते किंचानेकविषयैकस्मृतौ नास्ति। इदमेकमिदमेकमित्येकैकविषयकानुपवदयादृक्ताविति। सा च न
 दनुपवदया जनितसंस्काराभावेव जन्मते। तदुक्तं भट्टपादैः। सर्वेषु चैतरेषु धानसं सर्ववादिनां। उदृष्टं समुच्चयज्ञानं क्रम
 ज्ञानेषु सस्वपि। न चैतरेषु धानसं सर्ववादिनां। उदृष्टं समुच्चयज्ञानं क्रम
 यैकैकस्मृतौ संस्काराणां अयोभापेक्षा दर्शनात्। तथा चैकशः प्रत्येकस्मृतिजनकत्वेपि मिलितानां संस्काराणां भेदकवर्ण

पाहृहानां वर्णविषयानां क्रमाक्रमविपरितक्रमानि भिन्नानि कश्चिद्विशेष इति। ननु पूर्वपूर्ववर्णानुपवाः क्रमवत्त
 तक्रमतया वर्णेष्वेकस्मृतिसमाशेहिषोपाधिकः क्रमः स्वीकार्यः। तथा चाहुमीमासावार्तिककारमिश्राः। परा
 वदाधारणोपायावह निवेति सूरयः। क्रमयूनानि रिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतिरिति। न केवलमेकार्थप्रत्ययएव
 कंपदमिति अपदेशनिमित्तं किंचुक्रमादयो पीत्यर्थः। तत्रासस्वरइत्यत्र क्रमः काः काजइत्यत्र यूनानि रिक्तत्वे इदं
 वृत्तित्वत्वरः सारंगमागतानर्तकानि वाक्यं परमोपनिषतिश्रुतिः। गृह्यामीति ह्यहो नैव दृष्टि इति पाणिनिस्मृ
 तिः। तथा च पूर्वानुपवक्रमेव स्मृतौ विशेषकः। तथा चाहुर्थाथरीकाकारमिश्री अपि। अर्थप्रत्ययकारणत्वं न व
 र्णमात्राणामपि नुक्रमयूनानि रिक्तत्वाद्युपहितानामित्यत आह। नानुपूतिका मादृशः क्रमिकाः स्मृतिराचराः।
 गोचरे नुपवोनास्यास्तक्रमस्तु उतस्तसमादयं पूर्वपूर्ववर्णानुपवजन्मा तावद्वर्णविषयिण्येका स्मृतिः। पूर्ववर्णानु
 पवानेव न गोचरयति उतस्तेषां क्रमा एव च प्राचीनानुपवोपाधिकोपिक्रमः स्मर्यमाणेषु वर्णेषु न विशेषक इति न
 तावद्वर्णसमूहा संवनस्मर्येयप्रत्ययोपपन्नैर्यथापपत्तिरिति। ननु प्राभाकरमते नुपवाः स्वप्रकाशादिति न क्रमः स्मृ

नोभासोतासंनहिज्ञानंस्वप्रकाशमिति ननु भोपि स्वप्रकाशः तस्याः स्वरूपत्वादविषयत्वाच्च। अथ स्वरूपविषया
 तिरिक्त-आत्मशः स्फुरतीति चेन्नैव तत्तु चे येन दृष्टी कुर्वते। न वयं त्रिपुटी प्रत्यक्षवादिनः न च नैरपि ज्ञान। क्रमः। स्व
 प्रकाश इति स्वीक्रियत। ननु कार्यानुसारिणी कारणक-अना तथा चाहुतापि वस्तुनः स्थितः क्रमो विशेषको व
 क्तमइति गाधानयेति दृश्यमाने-अएव वर्णे-अश्वेदमिधेयप्रत्ययउपपद्यते तदनेना नपहाया दृश्यमानमनवय
 वकं स्फुटित्वं क-अनी यं प्रमाणभावात्। या चार्थप्रतिपत्तिस्तस्मात् एतेनोक्ता सा-यो-याश्रयप्रस्ता। तथा हि-अ
 र्थप्रतिपत्तौ ससां तदनुपपत्त्या स्फोटप्रतिपत्तिः। स्फोटप्रतिपत्तौ चार्थप्रतिपत्तिरित्यत आह। इदं पदमिदं वाक्यमि
 मेव वर्ण इति त्रिषु। प्रत्ययेषु स्फुटस्फोट एक एवानुचूयते। न क-अयाभ्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेन मवगच्छामि। तथा
 हि गोपि सैकं वदं गाधानये सैकं वाक्यमिति सर्वजनसिद्धो यमनुचोनापेहवनीयः। तत्र पूर्वपूर्ववर्णग्रहणादि
 तसंस्काराया मनुसंहारबुद्धाववश्यमपि न वस्तुके समुल्लसतीत्येव वर्णायानवत्त्वियमपि न वस्तुनिर्भासा बुद्धिः परस्परम
 तिरि-अमाना-अनोवर्णवगोचरयितुं-अहंति। तादृशबुद्धिर्विषयेवस्तु-येकस्मिन्नेकत्वानां रसमवायान् न च वनमि

त्वयो

निबुद्धेर्दशावपदमिति वाक्यमिति बुद्धेर्वर्णाएव विषया भवन्तीति वाच्यं। तत्रैव कदेव रमेशने कबुद्धि विषयस्वस्यैकार्थ
 प्रत्यायकत्वादेवोपादेरेन नुसंधानात्। अत्र पदस्फोटवादिनोपि मतशमर्थनामपदमिति बुद्धेर्नैत्युक्तं। वस्तुवस्त्व
 नवयवः स्फोट एव वाक्यार्थवाचक इति मुख्यस्फोटवादिनो मतमात्रे चेदंतत्समाकदा चिदाक्यमिति कदाचिद्विद्य
 । नेपदानितीति कदाचिदेतव नोक्ता इति बुद्धिरुदेति। तत्रायेतावदेकबुद्धिरैकत्ववगादिन्या एकमेव चिदिदे
 स्तु प्रातीयमानं कारणमि-युपपादितम्। अंशद्वयमवशिष्यते। तत्र देवदत्तं गाधानयेति त्रिभिः पदैः पारमार्थिकवि
 शिष्टपौर्वीपथे ए-अं वाक्यस्या तदा-आनयगां देवदत्तेनियुक्ते तस्यावयविनोभङ्गा त-अ-यार्थप्रतीतिरुहणा
 र्थक्रियानस्यानाधत्तेषु कलेपापूदकादृणादिवत्। तथा यदि देवदत्तं गाधानये सत्र पारमार्थिकाः। क्रमविशेष
 विशिष्टा-अष्टौ वर्णवा-आरम्भकाः स्फुटतागां देवदत्तानये सत्र सप्तवर्णाभिन्नकमांश्चेति ततो नार्थप्रत्ययः स्यात्
 तस्मादूर्णपदविना गमाविषयद्वी-सप्तवर्णवृत्त्यायमाणेषु सतः कश्चिदर्थप्रत्ययोपयिको वाक्या-मानवय
 वोनित्यः स्फोटोद्गी-क-अइति। ननु मा भूवनवाक्यमिति बुद्धेर्वर्णविषयाः एते वर्णा इति बुद्धिः सर्वजनीवनानेका

का एक धर्मस्मात्वाक्यात् स्फोटो विषयः । न च वन एते वृक्षा इति वत पटे एते तत्र व इति व च वा के एते वर्णा इति प्रत्य
 य इति वा अन्तः । प्रवर्णात् अन्वयवर्णमवेने वा के वर्णो पराक् क्र बुद्धि रजा वाता दृष्टा हितदा स्मृति तदुपरागवती बु
 द्धिर्वने वृक्षा इति तस्मै वा यि निपटे तत्र व इति नैतदुभयं प्रकृते स्म नङ्गीकारादित्यत आह । नित्यानां वयवा वर्णा
 नाप्यनित्या इहोचिताः । विवर्त्ताः केवलं तस्य प्रपञ्चात् प्रमाणे यथा १० । इह नित्ये स्फोटो निविप्रवश्च वर्णा नावयवा
 उचिताः । अवयविभूत परिमाणत्वादवयवानां नाप्यनित्यास्तथा । अवयविनो नित्यस्यावयवा संभवान्ता । अतः
 केवलं तस्फोटस्य विवर्त्ताः । एवं च प्रमां रूपा वर्णो परागवती भीर्षभूदां निरूपा च स्वेवानववस्तु तस्तेद्रूपेण तस्य
 मवाधिकारणतया वा तदुपराक् क्र बुद्धिः । इति नियमः श्रुतेरपि रजो पराक् । बुद्धि विषयत्वात् तस्माद्विवर्त्ता विहा
 नस्य परमार्थतः स्फोटरूपस्याविद्याकामितेन वर्णविवर्त्तनत तदुपरागवती प्रत्याख्यात विरुध्यते । न च वर्णानां क
 चिदप्यभावाच्च विवर्त्त इति वा अं । काप्यसतां घटादि प्रपञ्चानामिव ब्रह्मण्यवभासोपपत्तेरित्यत्रे यद्विस्तार इत्याह
 प्रपञ्चा इति । ननु यदि वर्णैर्निर्माणवयवः स्फोटो अन्वयेत । तदा कथमस्मादविलक्षणं हिलक्षणं तत्रार्थप्रतिप

त्तिरित्यत आह । यथा मणिरूपेण दोमुखमेकमनेकमने कथा । नैवैव धनिषु स्फोट एक एव विविधते ११ ।
 यथा मणिरूपेण छदर्यणादौ मुखं नियतग्राह्या स्थानमपि नियतगोरादिवर्णमपि नियतचित्तस्यादि परिमा
 लमपिः एते कविधस्थानवर्णपरिमाणनिवाजिन्नमपि निवमिच प्रतीयते । नथानतस्य तन्निनेषु धनिषु स्फो
 ट एकोपि नाना वर्णो स्तेव निरवयवोपि प्रतीयते सावयववद्विधमानः । तथा च वाक्यस्य घटादेरर्थस्य वाचक
 स्य स्फोटस्य जेद ओपाधिकः । अत एव शब्दार्थयोरेवमादिभ्यंते । ननु गौरिति बुद्धिः पूर्वा नुभूता न कारादीन
 वगाहते न तदतिरिक्तं स्फोटं । यदि कागोरादिविलक्षणमवभासं तदा न कारादि रूपिनः प्रत्ययः स्यात् । न हि च
 एव भीर्षहि पुरुषितवगाहमवगाहते । यदि चास्याधियोयतिरो विषयः स्यात् तदा कागदय इव गकागदयोपि
 आतेर्तिरित्यत आह । स्फोटो वर्णविरिक्तो पितृतादात्म्यमुपयिधाना प्रत्ययो जायते तस्मादसौ तद्वर्णरूपि
 नः । यद्यपि वर्णमंग्यो वर्णविरिक्तः स्फोटस्तथापि स्वाध्वस्त तत्र हर्णनादात्म्यमुपगच्छति तस्मात्तत्र वर्णरूपि
 प्रत्ययो जायते तदकारादि रूपिनः । वगाहमहिषयोः स्तुनाभिमानविवर्त्तनाव इति नानयो स्तादात्म्यबुद्धिः । ननु प्र

एकमभिभंजकत्वेधनीनां प्रथमदिबधनेः स्फोटप्रतीतिस्तन्मात्रनिबन्धनत्वाच्चाथप्रतीतिरूपपन्नौ द्वितीयादी
 नामानर्थकमित्यत आह। पूर्वपूर्वाभूतं यथावनासचिवेति मोचेन सिस्फु रतिस्फो रत्नत्वमिव स्फुटम्। अंज
 यन्नोपि हि प्रत्येकमिमेधनयोर्न दोगेव स्फोटात्मानमवभासयितुमीशनेपि लीषद्वयं तथा च पूर्वपूर्ववर्णाजिअ
 क्रिजनिनसंस्कारसहितचामवुद्धौ स्फुटं। तत्र च कास्तिस्फोटनत्वमिति प्रागनुसन्नाया स्तरनंतरमुसाद्यर्थवियः
 तितीतरेषामानर्थक्यमप्यप्राचांतरभावेन जनिनसंस्कारपरिपाकाभावेनानुग्रहाभावाद् अस्मिन्नेतत्तद्वज
 नेऽहमत्वात् यदाह भर्तृहरिः। नौदौरेहिनवीजायाम्-सेनधनिना सह। आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दवधार्यत
 इति। यथारत्नपरिहितः पुनः पुनरत्नं बोद्धमाणाभ्यास्तदर्थनिर्णयैकं रत्नस्वरूपमवगाहमाना अपि न सहंसे
 वसमाना समानजायतीय आवृत्ततत्त्वमवसाययन्ति किं नुप-अवददर्शनजनिनसंस्कारसचिविचामचेतसिच
 कास्तिरत्नं। ननु पूर्वपूर्ववर्णबुद्धौ। वीषश्चरमवुद्धौ नुस्फुटनं स्फोटो न संभवति चामज्ञानकाले प्राचा प्रत्यया ना
 मतीतत्वात् नैकाले चामज्ञानस्या नागत्वादिति ना सतां प्राचा मसता चामवर्णनोपकारः। नच निर्भागे पदोत्त

निवाक्यासनिवास्फोटे गृहीते किंचिदस्या गृहीतमवशिष्यते यदयह एणद अक्तत्वमा नापि सपारोपः। सा मा-यवि
 शेषभावाविरहात् नहि स मा-सा सनाप्य गृहीता शुक्ली जतसा मा-यारोपविषयः। तस्मै द्वौ रिसनुसंहार बुद्धिः
 परस्मादवृत्तवर्णहृपावगाहिनी नवर्णानुविद्धे कवस्तुगो चरेत्यत आह। नाधिष्ठानं विना धस्तप्रतीतिरूपजाय
 ते। तस्या सारस्य रध्या स इति सर्वसमंजसमा वर्णगारयोपिविवर्तस्ति वाधिष्ठानं चेत् न्यरूपेण द्रव्यस्य भ्रमस्त
 त्त्वनिस्फोटज्ञानमेव किं नुना सावर्थप्रतिपादकरं स्फुटं सु-अते। यदानुप्राचीनप्रत्ययप्रचयपरचिन
 भावना परिपाकसंबलिते चामचेतसिस्फुरतिनदार्थप्रतिपत्तिहेतुरिति स्फुटं मभिवाक्तः स्फोटस्व-अतेरति
 यदा पूर्वपूर्ववर्णेषु-संदिग्धश्चरमवर्णबुद्ध्यां नुनिनरानिश्चयेन ग्राह्यः। तथा हि। कमलमित्युक्ते ककारमका
 रानुभवेपि किंकमलीयः स्फोटः कमनीयो वति सदेहो नापग कतितावधा वन्न चामो लो नो वा नुभूयते। तस्मादी
 पत्वनिश्चितचमेव स्फुटतत्त्वमा-अतएवा-स बुद्धिनिर्ग्राह्यं संभूतकमस्वरूपं स्फोटमाहु रत्नकारिका धनिका रा
 दयः। एतेनानंशस्यानिरविलसा मा-यविशेषविरहिणः स्फोटस्य स्फुटावभासो न संभवतीति निरस्तम्। अथ प्र

प्रतीत्यनुरोधेन नक्तः मनस्यविद्यकस्यावश्यकत्वादिति। ननु वर्णविवर्तः उक्तास्तदा मिथ्या भूतैरपीभिः कथं
परमार्थभूतस्य स्फोटस्य प्रमाहोतिश्च यो मिथ्या भूतपरमार्थभूतस्य निश्चयादर्शनस्य सतः आह। स स्फोटो
दप्रमोदेति मिथ्यावर्णविभासनः। आह न स्य तो हस्तिबुद्धेरिव न रूपमा। हस्तिवर्तमानेन स्य तो बुद्धेर्न होयवशा
ज्ज्ञाता वा मिथ्या भूताया अपि हस्तिबुद्धेर्बोध्या प्रवृत्तिद्वारा न रूपमा उदेति न तन्मिथ्या भूतवर्णविभासादपि स्य स्फो
दप्रमोदेति भावः। ननु यथा प्राञ्चो वर्णः अमक्तं चरमस्तु नञ् यथा च नासहितः। स्फुटतो स्फोटमवभासयति तथा
पूर्ववर्णः प्रत्येकममक्तां चरमस्तु नञ् स संस्कारसहितो अक्तामर्थधियमेव किं नाधेत् किं तादृशानवयवस्फोट
कमनेयसत आह। प्रसक्तज्ञाननियता अक्ताः अक्तावभासितान जायन्त जायन्ते अन्ते च तमानधीः। गोपितकप
दमिति प्रसक्तस्य स्फोटस्य अक्ताः अक्तावभासितत्वे ममि अक्तिता रतम्यं संभवति न पराह स्यान्निधेयज्ञानस्य।
तथा हि शुक्तिसंपुटा सुयक्तेन मुक्ताफले भवति मरीकाणां प्रथमममक्तां दर्शनं ततो अक्तरां ततो अक्तरां
मिसनुनेव मार्गागातां शुक्ति संपुटां तः स्थितेनु अमुष्मि ननु मेवेनेदमपि अक्तिता रतम्यमि यध्यनु भवसिद्धिमा

प्रत्यहेतप्रमाणस्य प्रमेयसद्भावमात्रनिर्भासा यप्रवृत्तत्वात् एवं च प्रमाणत एव या बुद्धिरसन्निकारणेन जा
यत एवा सतिनुकारणे जायते चेत्तदा अक्तेवेति न स्फोटार्थधियोः समानयो गेहेमेनेति। एतेन स्फोटमंजकत्वे
विवर्णनाप्रत्येकसमुदायविकल्पावकाशः। तदुक्तं। यस्यानवयवः स्फोटो अज्यते वर्णवृद्धिभिः। सोपि
पर्यनुयोगेनैवानेन वियुज्यते इति निरस्तमो स्फोटार्थधियोः प्रहस्य परे हतया तदु अंजकत्वेवार्गानां स
प्रत्वाभावात् ननु तविप्रकृतताः पदमिति आ यस्तुत्रं। अस्यार्थः। त एव वर्ण एव विप्रकृतताः पदं न स्फोटारम्भ
मिति। ततो न वर्णविप्रकृतता स्फोटस्य सत आह। यत्रानुवृत्ते आवृत्तियस्य तस्मा सति धत्ते। नदीदीनजरे
यादिष्वेव वर्णेषु तदिहा। यस्मिन्नुवर्तमाने यद्वा वर्तते तस्मा सति धत्ते। यथा सुवर्णवियवेष्वनुवर्तमानेष्वे
व आवर्तते कटकमुकटादिः। एवमनुवर्तमानेष्वेव वर्णेषु आवर्तते पदा मानो न दाजरा एजे आदयः स्फोटाः
अतस्तेपि पदे आदिना इति। ननु तथाप्येकं पदमि सेकत्वधीनेकवस्तुव्यस्तोपकं प्रमाणं। अपिनु अपदेशमा
त्रनिमित्तमिति। यथा कोटुरगादिषु वंपकाशो ककिंशुकादिषु कश्चिदैरविधंसादिरेकारादिश्चोपाधिः

सेनावनमिति अपदेशमात्रजनकस्तथात्राप्येकार्थप्रत्ययेन तुल्यमेकार्थसंबंधात्मानं वास्तुपाधिः। नचैक
 पदत्वे एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमवगन्तमभवगते चतस्मिन्नेकपदत्वमित्ययो-याश्रय इति। वा-यापूर्वमेकपद
 तावधारणानभ्युपगमात्। नहि पदावधारणाधीनः संबंधाधः किं नदधीनदधीनपदज्ञानं। तथाचाहु
 द्वितीयदीकायां वाचस्पतिमिश्राः। एकस्मृतिस्मारेहिणामस्तस्यार्थविवाधेस्तुज्ञानत्वादिति। एकस्मृतिवि
 धयानेकवर्णस्य चत्वारिंशत्संकेतयहस्यापि सुकरत्वं। तदेतत्कालं चपदमिति कारकशब्दप्रवृत्तिः। इतरथास
 र्वेष्वेकार्थकपदेषु दुर्गमितरेतराश्रयत्वं स्यात्। तस्मादपदेशमात्रानुभूतवर्णसंकलनात्मिकायां स्मृताव
 प्रथमानः प्रथमानवर्णोपमेदं ननशब्दः पदात्मा स्फोट इति वक्तुं। किं च गौरित्येकेनेत्यत्र भासमानमोपाधि
 केमेकत्वमस्यामेव भासमानं स्वाभाविकवर्णानां त्वं नवाभिनुमु सहेतौ नह्योपाधिकं सिंहत्वं स्वाभावि
 करत्वं बाधते। अतएवनेकत्वनात्तयोविशेष इत्यत आह। प्रमानजायते तावयावन्न ज्ञायते पदं। पदं
 हि ज्ञातं कारणं सर्वस्वी। ऊर्वते युधाः ॥९०॥ नखलु अज्ञानपदस्वरूपावधिः। पदादर्थमुपवबुध्यते। सारंगमा

गते साहै सेति पदमज्ञानतो निमित्तार्थप्रतिपत्तिविहारादिति। रूपकपदस्वरूपावधिः पदादर्थमुपवबुध्य
 तेद्वियतः सर्ववादिनः पदं स्वभावाप्रतिकारणमिति मयते तथैकार्थसंबंधात्मानमप्येकपदत्वं नापादय
 तितथाहि कर्त्तानां केवलानां पदभावमनापन्नानामर्थप्रत्यायकत्वे मुक्ते मोक्षारितानामपि न अपादकत्वं स्या
 त्। असंबद्धानां प्रत्यायकत्वे यतः अतश्चित्तयस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः स्यादित्यवश्यं संबद्धो वा-अः। स
 चपदत्वमापन्नत्वे वर्णानां संबन्धनितचपदत्वं नतोदशस्फोटप्रतीतिः। संबंधात्मानासदत्वं कल्पने धुवम
 यो-आश्रयः। पदत्वं संबधित्वमिति आत्मानमात्माना चपदत्वमिति। अवस्थितमेव नुवाचकत्वमात्मा यत इति।
 यत्तुलीलावती। कारणे कृमा एकं पदमिति धीरेकस्मिन् तत्त्वावच्छेदेनोपपद्यते तत्रैकस्मिन् तत्त्वावच्छेदः।
 पदत्वं नानास्मिन् तत्त्वावच्छेदावक्यत्वे प्रयो जकः स्वीकारणीयत्वात्। अथवा स्फोटत्वाविशेषः। येषु स्फोटो
 योवाक्यस्फोट इति विचित्रमवधारत्वे अतः कथं स्यादिति तत्रा सुबन्ततिरः तयो-नुगतस्यैकस्य पदत्वावच्छे
 दकस्य वक्तुमशक्यत्वात्। अ-यनात्तस्य गौरवेण वच्छेदकत्वाभावात्। नच संख्यावाचकं प्रत्ययत्वमवानुग

नमिनिवा अमा प्रथमत्वे सैक सदत्वावच्छेदक स्यानुगतस्या जायताती प्रयत्ने येनार्थस्य वर्धस्य प्रकृत्यादि
 साधारणतयातिप्रसङ्गात् एक इ सादौ स्वार्थ प्रसयेऽभासेश्चावि ज्ञपुनवर्ण निमग्नत्वस्य परस्कार मे
 वरुजनुकत्वादि ज्ञपुनतद्वर्ण निमग्न परस्फोट एवाकाइ लादिमहिम्नावाक्यार्थमस्मिन्नासे परस्फो
 टादिमते वाक्यस्य न विवर्तनस्फुटि करः नित्य निखयववाक्य स्फोटवादिमते विनकान्तवर्ण रूपपदस्य वि
 र्त्तवोपा जायता तस्मादेकत्व बुद्ध्या नोपाधिका वाधितेयं वर्णनना त बुद्धि विवर्ततमा लम्बमाना धिष्टानं स्फोटमे
 वावसम्बत इति युक्ते मुसश्यामः किं च गोरित्यत्रा वाधितोप्येकत्वधीर्यदि प्रत्यक्षा पक्षपिनांत त स्वसिद्धान्त आद्या
 मोहा वस्माद्रेण मोपाधिका स्या तदा सर्वत्र यत्किं चिदे कोपाधिसंबन्धतया काप्येकत्व बुद्धिः पारमार्थिकी न स्याता त
 दिरुते न त्रिवंधन द्वित्वादि प्रतीतिरपि चिरदृष्ट यमैवेदं जगत्पद्येन सत आह गोरित्येका वभासे स्मिन्नुपाधिकं चिदि
 च्छतां न भवेत्किं चिदप्येकं न च नाना पितद्विना ३ च्छतां वादिनां किं चिदस्तु न द्विना एकं विना अथवा भनानुसार
 णपद प्रक्रिया तत्र प्रथमवर्णस्यो सादस्तेन च द्वितीयवर्णा कानेस्त संका रस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः नतः संका रस्का

रस्यो सादस्तेन द्वितीयवर्णकानस्यो साद न पूर्ववर्णानुभवजनित संस्कार संहितेन द्वितीय संस्कारस्यो सद्यमानता पूर्ववि
 नश्यतेत्येकः कालः यद्यप्यु सद्यमानताऽसन्निका एषां नि अविनश्यता विनाश कारणा संनिधं द्वितीयवर्ण एवेति न
 कार्यकारणभावस्तथापि पूर्वपूर्ववर्ण संस्कारो साद विनाशोपनि कारणात्त्वमस्यैव ततो द्वितीयवर्ण संस्कारस्यो सादोद्वि
 तीयवर्णकानविशयनता प्रथमवर्णकानस्य विनाशो-सवर्णानुभवस्यो सादः पूर्ववर्णद्वयानुभवजनित संस्कारद्वयेना-स
 वर्णानुभवसहकारिण पूर्वपूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः ततः संकेतस्मृतेरु सादस्तद्वर्णद्वय
 स्मरणस्य विनश्यता-स-सवर्णानुभवस्य विनाशः पदार्थप्रतिपत्तेरु सद्यमानतेत्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरु स्याद
 तत्स्मरणस्य विनाशः संकेतस्मृतेर्विनाशस्य संका रस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः तत्संस्कार
 स्यो सादः पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यता संकेतस्मृतेर्विनाशस्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरपि संस्कारा द्वितीयः य
 द्यप्यस्यां प्रक्रियायां संकेतस्मृतिमपय एवा-सवर्णानुभवस्य स्मरणो न विनाशितत्वा न पदार्थप्रतिपत्तिं प्रतिकारणात्
 संभवस्तथाप्य-सवर्णानुभवस्य परस्मरणदिः सर्वा व्यापार एवेति न दोषः अथवा क्यप्रक्रिया अ-सवर्णानुभवस्यो

सादः स्मरणस्य विनश्यत्ता नतः संस्कारपद प्रतिबंधानयोः सद्यमानेनैकः कालः अथानयोः सादः सावपदप्र
 निसंधानात्सासमयसंस्कारस्योद्बोधः संवधस्मरणस्यो सद्यमानतासंस्कारादि चित्रप्रत्ययविनश्यत्ते एकः कालः
 अथसंवधस्मरणस्यो सादो विचित्रप्रत्ययस्य विनासः पदप्रतिबंधानस्य विनश्यत्ते एकः कालः एवं च पूर्वपूर्वव
 र्णानवस्थविनश्यदविनश्यदस्थयोश्च स्मृत्यनुभवयोर्वलेन श्रोत्रसंस्काराणां सन्न-सर्वर्णः सन्नः पूर्ववर्णः त
 दवगाहि स्मृत्यनुभववर्णो विचित्रः प्रत्ययएववाक्यार्थप्रत्ययहेतुरिति तथा चतार्किकमनभदनवातिक कोरण
 दर्शितमा विवरूपानां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचरात् केचिदाहु यथा वर्णगृह्यते सः पदे पदे इति तत्र पदप्रक्रियायां
 पूर्वपूर्ववर्णानुवाचितभावना कुरस्यतज्जस्मृतीनां चतावद्धविषयसमूहा लं चनस्मृतिद्वयानार्थप्रसायकत्वं
 मियसकुरुपपादितमा वाक्यप्रक्रियापिन प्रामाणिकी अ-सर्वर्णानुभवात् प्राचीनस्मृतिनिचयसहितादपियुगप
 त्स्मृतिरनुवर्तनसद्वर्णपदस्यनुमर्दनि नवव्यावयुपदुत्यादः प्रत्ययानाकरणास्य प्रत्ययाप्याय उल्लाप्यो दिति तथा चत
 त्वविद्वेन एव न संयहमाहुः ना-सर्वर्णश्रुतिः स्मृत्यनीता वाक्यार्थवोधिनी नस्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्योग्यं न चानयो

रिति प्राचीनस्मृतिसमये सर्वर्णानुभवो नास्ति अनागतत्वान् अ-सर्वर्णानुभवसमये प्राचीनस्मृतिरेव नास्ति अ
 नीतत्वादिति तस्यार्थः द्वितीयटीकायामप्युक्तं वाचस्पतिमिश्रैः अपि चैयम-सर्वर्णश्रुतिः स्वार्थसंकेतस्मृति
 सापेक्षोत्तरनपेक्षावार्थविषयमावृत्ते आद्यसंकेतस्मृतिवर्गले सर्वर्णश्रुतिरुपरतादृशिकत्वेन तिकया स्मृति
 रपेक्ष्यता अ-सर्वर्णश्रुतिसमये च संकेतस्मृतिरनागतेति किम-सर्वर्णप्रत्ययोऽपेक्ष्यता संकेतस्मृत्यनुपेक्षत्वं
 गृहीतसंकेतस्योपि प्रथमवर्णश्रवणोर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति तस्मात् सदस्मृतादावप्यस्मादादार्थप्रत्यय इति
 स्थितम् अतएव शब्दप्रभवत्वमाख्यायते जगतइत्येव च विस्तरः अतएव चागमेषु शब्दब्रह्मयद्विरेषुकृतिन
 श्वेत-यमंतर्गतंतदो मादनिशंशशब्द सदववाचापधी शंभदइत्याद्युक्तमित्यलमतिविस्तरेण प्राक्तब्रह्मकिमु
 क्तानामालालस्य विनिर्दिता विदुषामदिष्टां कंठे भासतामसतामपि क्रियाकारकभावेन य सर्वत्रावुक्त्य
 ते सप्रत्यगासाजयति शब्दब्रह्ममयमदः शब्दप्रसाजिमानं श्राव्यकारस्य संभतम् श्री कृष्णशेषविदुषा
 स्फारतत्वे निरूपितमा विदुः सदसद्वर्णककारिभिः सह हागमः नागविदुषा हि नैदू पितं वास्तुभूषितम्

॥ श्री कृष्णशेषविरचितं स्फोटतत्वं समाप्तं ॥

